

Історія особових форм дієслова

двоїна	множина			однина			число
	III	II	I	III	II	I	особа
Почала втрачатися в д.-рус. період. В мові укр. народності вже не було	III -ть (I, II, III класи) -ать (IV клас) ↓ найдав. пам'ятки -ть, -тъ. В пам'ятках XVI-XVII // обидві флексії з перевагою -ть	II -те в УМ в позиції перед є пригол. і за зак. фонет. законом - ствердів	I -мь -мь } діалек. -мо } -ме } -мо XIV - XV// -мь. -мо, -м - говори.	III I дієв. зовсім утратила -ть: несе, сохне, знає, може. 3 XVI - XVII - нормат. х-ер буде. Півд.-сх. + подільські, гучульські - без закінчення і в II дієв.: <i>ходе, носе</i> . У г-ях Полтавці, Київці. = без кінц. є: <i>зна, сїка, пита, дума</i> .	II -и (давніша XI-XII) (-шь) - XII-XIII - -шь (переважає), -шь - XIV-XV -и-ъ-ъ-шь, -шь, -ш - XVI-XVIII	I -у (-ю) = -у (-ю) несу, знаю, сохну, хвалю. В закарп. + лемки г-х: -ам: читам, рубам В більшості півд.-сх. 2 дієвідм. відсутнє чергування: <i>ходю, воєз, носю</i> . УМ не фонетична зміна г, к → ж, ч. 1. ос. Однини + 3 ос. множини: <i>можу(+ть), нечу(+ть)</i>	Теперішній час
1	Протгі	<p>Аорист (єдина дія) -простий – вийшов з ужитку ще до появи перших писаних пам'яток (<i>знахъ, хвалихъ</i>) -сигматичний - найбільш вживана часова форма для подій у минулому.</p> <p>В СУМ сліди аориста лише у частці <i>би</i></p>					
2		<p>Імперфект – вийшов з ужитку ще перед аористом в д.-рус. мові (к. XII –поч. XIII ст.)</p>					
3	Складні	<p>Перфект (об'єднання минулого і теперішнього часу, наявний стан) – сполука активного нечленного дієприкметника минулого часу на <i>-лъ, -ло, -ла</i> + дієслово <i>быти</i> в формах теперішнього часу. Залишки в укр. говірках: <i>ходивем, зодилам</i>. Витіснив інші форми і став родоначальником форми минулого часу. Ал. ф-ми → на просту, втративши допоміжне дієсл. Суч. дієсл. мин. ч. змінюються за родами і числами.</p>					
4		<p>Плюсквамперфект + дієслово <i>быти</i> в особових формах імперфекту які пізніше замінилися формами перфекта. Мав дві паралельні форми. Рідко вживаний і має допоміжне значення. Суч. ф-ми = пряме продовження д.-рус. (<i>я ходив був < (я) ходиль былъ ІЄсмь.</i>). більш давня (<i>ходиль бІАхъ</i>) почала виходити з ужитку ще з XIII ст. – новіша, де <i>быти</i> мало ф-му перфекта.</p>					
Проста	<p>Від основ теперішнього часу доконаного виду: <i>сътворюю</i>, особові форми <i>напишу, крикну</i>. Нічим не відрізнявся від форми теперішнього часу. Розрізняється за гр. значенням <u>виду + часу</u>. В структурному відношенні вони хар-ся в переважній більшості випадків префіксованими основами.</p>						
Складені	<p>1. Сполучення допоміжних дієслів, таких як <i>хотѣти, начати, имати</i> в теперішньому часі (в знач. майб.) + інфінітив (<i>хочю ити, начьну платити, иму носити</i>). Інф-в = реальне значення, а допоміжне дієслово = грам. ф-ція (час, особа, число). 2. Дієприкметник мин. Часу на <i>-лъ, -ло, -ла</i> + особові ф-ми допоміжного дієслова <i>буду</i>. У ролі допоміжного дієслова = дієслово <i>буду</i>, яке набуває поширення і витісняє інші (<i>хочу, стану, начьну</i>) + на <u>основі старої анал. ф-ми</u> склалася ще одна ф-ма майб. ч. = <u>синтетична</u> (<i>иму писати → писатиму</i>) = одна з хар-х морф. рис СУМ). В сх.-сл. мовах поступово вийшла з ужитку. В 14-15 ст. – рідко. В СУМ – не вживається, але в півд.-зах. говірках: <i>буду косив</i>.</p>						

<p>У д.-рус. мові морф. засобом вираження дієслова з бажальним або умовним значенням = спец. дієслівні ф-ми умовн.способу: сполучення акт. дієприкм-ка мин.ч. на -ль, -ла, -ло + допом. дієслова быти у ф-мі аориста // занепад аориста → допом. дієслово починає втрачати особові ф-ми (XIII ст.)</p> <p>В укр.пам'ятках 14-15 ст. ще нерідко зустрічаються дієслова умовного способу з допом. дієсловом в аористних ф-х; однак // і новіші, в яких на місці особ. ф-м аориста допом. дієслова виступає форм. показник способу бы. З часом всі ф-ми (крім би) виходять з ужитку. Би = незмінна частка умовного способу.</p> <p>В півд.-зах. говірках (гуц., закарп.) – залишки старовинних форм: казав бих, пішов бих, дав бих.</p>	Умовний спосіб
<p>У д.-рус. мові від основи теп. ч. і відмінювався за особами + числами.</p> <p>Наказ. спосіб не має 1 ос. однини (не може адресуватися нак. способу) + 3 ос.одн. – (користув.описовими ф-ми, сполученням часток.</p> <p>Відповідає формам теп. або простого майб. часу.</p> <p>Спільною для всіх слов.мов є втрата двоїни (до XIV) ст. у зв'язку із загальною втратою в мові цієї категорії.</p> <p>У 2-ій ос.одн. давнє -и тільки збереглося під наголосом: (несі́, бері́, пиши́, робі́ (+ в похід. утвореннях вінеси́) + дієслова із суф. -и-, якщо він після приголосного: сохни́, мокни́, крикни́, але стань, поглянь.</p> <p>В інших випадках: зредукувалось -і́ → -і нескладове: стань, будь, кині, читай, знай, літай.</p> <p>В основах з корен. з, к за II палатал → з', ц' під впливом теп. ч. в укр. мові → ж, ч: бережи, печи, ляж, помози.</p> <p>Описова ф-ма з ос.одн. + -ми з часткою хай, нехай, в п-зах. г-х най: най прийде.</p> <p>Суф. -б → -і: несімо, пишімо, але може бути: сядь, сядьмо; знай, знаймо.</p> <p>1 ос. мн. = 2 ф-м: м/мо: несім-несімо</p> <p>2 ос. мн. = давня флексія -те втрачає кінцевий голосний: несіть, любіть</p>	Наказовий спосіб
<ul style="list-style-type: none"> - скам'яніла ф-ма дав.-місц. відм. однини віддієслівн. ім-ка з основою на -ї. - виражає заг. назву дії, не вказуючи ні на особу, ні на час дії. - властиві лише категорії виду + перехідності - х-ся суф. -ти (нести, кинути, знати) - у дієсловах з основою на з, к + -ти це дало -ч: печи, мочи. Ці форми були успадковані сх.-сл. мовами. <p>Основною в УМ = ф-ма на -ти; за її зразком преоформились і ф-ми на -чи: могти, пекти, стерегти.</p> <p>Проте в окремих г-х півд.-зах. нарічч (закарп., галиц., наддністрян.) ф-ми на -чи є живими суч. ф-ми.</p> <p>В г-х північ + півден.-сх. нарічч поширена ф-ма на -ть: ходить, знать. Такі ж ф-ми можуть бути і в усн. літ. мовленні + худ.-белетрист. стилях УМ. В інших стилях тільки -ти.</p>	Інфінітив
<ul style="list-style-type: none"> - скам'яніла ф-ма знах. відм. одн. віддієслівного іменника *-й –основ. <p>Утворювався від основи інф-ва за допомогою суф-са -ть.</p> <p>Вживався при дієсловах із знач-м руху, виражаючи його мету: Константи – иде оучитъ.</p> <p>Прямий додаток при супіні → у род.відм. за ф-мою, за значенням, за походженням → близький до інф-ва, міг ним замінюватись.</p> <p>Десь до XV ст. супін був повністю витіснений інфінітивом.</p>	Супін

Невідмінювані форми

Прості дієслівні форми давньоруської мови

Від основи теперішнього часу					Від основи інфінітива					
Тепер. час	Майб. час	Наказ. спосіб	Активні і пасивні дієприкметники теперішнього часу		Інфініт	Супін	Аорист	Імперфект	Активні і пасивні дієприкметники минулого часу	
			нечленні	членні					нечленні	членні
везу	/при/ве-зу	вези	а) веза /-учи/	а) везучий /-ая, еє/	везти	везть	ведохъ	везяхъ	везъ /-ъши/	везъши /-ая, -еє/
хваляю	/по/хваляю	хвали	хваля /-ячи/	хвалячий /-ая, -еє/	хвалити	хвалитъ	хвалихъ		хваливъ /-ъши/	хваливъши /-ая, -еє/
			б) везомъ /-а, -о/	б) везомый /-ая, -оє/					везень /-а, -о/	везеньши /-ая, -оє/
				хвалимый /-ая, -оє/					хваленъ /-а, о/	хваленъши /-ая, -оє/

Складені дієслівні форми давньоруської мови (І особа однини)

Форми майбутнього часу	Перфект	Плюсквамперфект	Умовний спосіб
начну везти /хвалити/ везти /хвалити/ иму буду везль /-а, -о/ -"- хвалиль /-а, -о/	везль /-а, -о/ єсмь хвалиль /-а, -о/ єсмь	везль /-а, -о/ бяхъ везль /-а, -о/ былъ /-а, -о/ єсмь хвалиль /-а, -о/ бяхъ хвалиль /-а, -о/ былъ /-а, -о/ єсмь	везль /-а, -о/ быхъ хвалиль /-а, -о/ быхъ

Класи дієслів за основами теперішнього часу

<p><u>I клас</u> – дієслова з суфіксами –е- /-о-/ вед-е-те, вед-уть < *вед-о-нть бер-е-те, бер-уть < *бер-о-нть</p>
<p><u>II клас</u> – дієслова з суфіксами –не- /-но-/ двиг-не-те, двиг-нуть < *двиг-но-нть крик-не-те, крик-нуть < *крик-но-нть</p>
<p><u>III клас</u> – дієслова з суфіксами –йе- /-йо-/ зна-е-те, зна-ють < *зна-йо-нть рѣж-е-те, рѣж-ють < *рѣж-йо-нть</p>
<p><u>IV клас</u> – дієслова з суфіксом –и- воз-и-те, воз-ять < *воз-і-нть прос-и-те, прос-ять < *прос-і-нть</p>
<p><u>V клас</u> – дієслова без суфіксів єс-те, суть < с-о-нть / < *јес-о-нть < *јес-нть/ дас-те < *дад-те, дад-ять < *дад-нть ѣс-те < *ѣд-те, ѣд-ять < *ѣд-нть вѣс-те < *вѣд-те, вѣд-ять < *вѣд-нть</p>

Словотвір дієслів

Суфіксація

Давньоруська		Українська	
-ну- (омонім.)	1. Момент., одноразова дія: <i>тълкнути, крикнути</i> 2. н/д вид – стан, властивість: <i>вІАнути,</i> <i>сълхнути</i> = малопродуктивний	-ну- розвинувс я в -ону-	1. Продукт., дієслова результативної дії: <i>махнути,</i> <i>кольнути</i> - раптової інтенсивної дії: <i>різонути, штрухонути.</i> 2. В суч. сх-сл. мовах не продуктивний але в укр. набуває більшого поширення, ніж в рос.: <i>бліднути, жовкнути,</i> <i>слабнути</i> (рос. <i>бледнетъ,</i> <i>желтеть, слабеть</i>).
Малопрод. -ѣ- (укр. -і-)	Типу <i>сѣдѣти, летѣти</i> – втратив продуктивність	_____	_____
-и-	<i>возити, свѣтити</i> →	-и-	<i>возити, свѣтити</i>
1) -ова-/-сѣа- 2) -ыва-/-	Відповідником обох → <i>търговоти, миловати</i>	-ува-, - юва-	Замінив обидва, найбільш продуктивний: <i>годувати,</i> <i>зимувати, хитрувати,</i> <i>гостювати, оздоблювати</i>
-а-	Зберігає продуктивність → <i>вѣрати, ламати</i>	-а-	<i>Більшати, важчати,</i> <i>густішати, товщати</i> (найчастіше від основ вищого ступеня прикметників)

Префіксація

Давньоруська		Українська	
вѣ(н)-/у-	<i>вѣдвигнути,</i> <i>вѣздраватися</i> = різні за значенням	у-/в- (зумовлені позиційно)	<i>утерти-втерти,</i> <i>утоптати-втоптати</i>
из-/ис-, сѣ(н)-, вѣз-, вѣс-	Злиття <i>сѣгорѣти, вѣздарастити,</i> <i>испепелити</i>	с-/з-, із-, зі-, зо-	<i>згоріти, зрости, спопелити</i>
отѣ-	Зберігли свої значення в УМ, зазнавши певних фонетичних змін	від-, віді-, відо-, од-, оді-	<i>відправити, відігнати</i>
под-		під-, піді-, підо-	<i>підняти, підождати,</i> <i>підпрати</i>
прѣд-		перед-	<i>передбачити</i>

Звукові варіанти префіксів = евфонічний засіб: *зійти, обізватись, розтерти-розітру,*
підождати

Минулий час

Аорист (гр.)	Імперфект (лат.)	Перфект (лат.)	Плюсквамперфект (лат.)
Прості		Складні	
<p>=невизначений необмежений= проста форма минулого часу, яка виражала єдину не розчленовану моментальну або тривалу дію, цілком віднесена в минуле. Д.-рус. мова ← сп.-сл. мова мала</p> <p><u>ІІ види аориста:</u></p> <p>I. Простий (безсуфіксний), у мові східних слов'ян вийшов з ужитку ще до появи перших писемних пам'яток, в д.-рус. мові майже не засвідчений.</p> <p>II. Сигматичний (ускладнений суфіксом -с-) = буква грецького алфавіта = сигма, звідси і назва.</p> <p>Був найбільш вживаною часовою формою для позначення подій, що мали місце в минулому (у літописах, грамотах, описових жанрах, прекладних творах).</p> <p>Утворився додаванням суфікса -х- до основи інфін.:</p> <p>І особа: знахъ, хвалихъ</p> <p>+о: несохъ, идохъ некохъ, могохъ</p>	<p>=незавершене= проста форма мин. часу, що виражала дію в минулому; тривалу і необмежену в часі, а також дію повторювану.</p> <p>У сп.-сл. мові: основа інф. + суф. -Бах, -ах-: писа+ахъ *писаахъ, видБ+ахъ→видБхъ нес+Бах→несБахъ</p> <p><u>Відбулися:</u> асиміляція+стягнення: писаахъ-писахъ</p> <p>У д.-рус. мові, очевидно, вже лише стягнені форми.</p> <p>У 11-12 ст. стягнені форми переважають: ведІАхъ, можахъ.</p>	<p>=складені (аналітична) форма, яка означала наявий стан, що в результаті минулої дії; перфект не є власне минулим часом.</p> <p>В ньому поєднуються значення минулого + теперішнього часу, що мотивоване самою структурою його: це сполука акт. нечленного дієприкметника минулого часу на -лы, -ло, -ла + дієсл. быти в особових формах теперішнього часу = 1 ос.</p> <p><i>неслы (несло, несла)Иесмь.</i></p> <p><i>В се жеє лѣто рекоша дружина Игореви отроци Свѣньльжи изодѣлисѣ суть оружьемъ и порты – а мы нази (=того же року воїни сказали Игореві: “воїни Свенельда спорядились і зброєю і одягом, а ми голі.”(ЛЛ, 1377, 54).</i></p> <p>У реченні допоміжне дієслово могло стояти і <u>перед дієприкметником:</u> <i>Рано Ієста начала Половецкую землю мєчи цвѣлити</i> (Сл., XII); <u>і після нього: не вѣдалъ Ієсмь оже Ієсть холопъ (РП).</u></p>	<p>=перед минулий= анал.форма, що виражала минулу дію, яка відбувалася раніш іншої минулої дії. Утворився (як і перфект): дієприкм. на -лъ, -ло, -ла + быти в особових формах імперфекта → (перфекта) 1 ос. писаль, -о, -а бІАхъ 2 ос. -"-"- бюше</p> <p>Дієприкметник був носієм реального значення дієсл., а допоміжне дієслово = показник особи + часу.</p> <p style="text-align: center;">-----</p> <p>Фактичні дані д.-рус. пам'яток свідчать, що:</p> <p>1) Занепад старих форм починається з імперфек. (очевидно, в к. 12 – поч. 13 ст.), в укр. грамотах 14 – 15 ст. вже немає, в книжній УМ 16-17 ст. можна найти = стилізація під ц.-слов. мову.</p> <p>2) Аорист виходить з ужитку незабаром після імперфекта. В укр. грам-ах 14-15 ст. = дуже рідко. Укр. мова здавна не знала аориста. Сліди його лише у частці умовн. способу би.</p> <p>3) Після втрати <u>імперфекта і аориста</u> основним засобом вираження минулого часу став перфект, який з анал. форми на → просту, втративши допоміжне дієслово. Суч. дієслова мин. ч. змінюються за родами і числами і не мають особов. закінчень саме тому, що походять з колишніх дієприкметників, які не мали категорії особи. Залишки ф-м перфекта → в деяких суч. зах.-укр. говорах: ходивем, ходилам, ходилисьте: ходив есм → ходивем.</p> <p>4) У д.-рус. мові 2 форми: 1.більш давня до 13 ст.: ходилъ бюхъ, 2.новіша: быти → перфект: продали были Ієсмо; (я ходив був< (я) ходилъ былъ Ієсмь.</p> <p>Суч. укр. форми давноминулого часу = пряме продовження д.-рус. форм.</p>

Майбутній час

Проста форма	Складені	
	Перша	Друга
<p>Утв. від основ теп. ч. докон. виду: <i>сътворюю, напишю, крикну</i></p> <p>Особові форми простого майбут. часу <u>нічим не</u> відрізнялися від ф-м теп. ч.: <i>несу, несеши – принесу, принесеши.</i></p> <p>Розрізнення – за грам. значенням виду + часу.</p> <p>На становлення та розвиток <u>майб. ч.</u> мала значний вплив категорія виду.</p> <p>Простий майбутній час генетично щільно пов'язаний з теперішнім часом.</p> <p>Внаслідок видової диференціації первісних основ тепер. часу частина з них, одержавши значення доконаного виду, виділилася в окрему групу дієслів майб. ч.</p> <p>Саме тому дієслова цієї групи (простого майбутнього) мають особові закінчення тепер. часу, а в структ. відношенні вони характеризуються в переважній більшості випадків префіксованими основами.</p>	<p>=сполучення допоміжних дієслів (<i>хотѣти, начати, имати</i>) в особових ф-мах теп. ч. (у значенні майбутнього) + інфінітив (<i>хочу ити, начьну платити, иму носити</i>).</p> <p><u>Інфінітив</u> виражав <u>реальне значення</u> відмінюваного дієслова, а <u>допоміжне дієслово</u> виконувало грам. функцію, вказуючи на <u>час дії, особу, число.</u></p> <p>В УМ у ролі допом. дієслова починає виступати дієслово <i>буду</i>, яке з часом витісняє успадковані від д.-рус. мови <i>хочю, начьну, стану</i>.</p> <p>В УМ на основі старої аналіт. форми склалася ще одна форма майб. часу – синтетична (<i>иму писати</i> → <i>писатиму</i>).</p> <p>У процесі перетворення аналіт. ф-ми в синтетичну: <i>иму знати</i> → <i>знатиму</i> виявляли себе і синтаксичні і семантичні і морфологічні фактори:</p> <p>1) змінився порядок слів (<i>иму</i> → <i>постозиція</i> → <i>дієслівна морфема</i>);</p> <p>2)) повністю втратились доадткові семант. відтінки (повинності, починальності та ін.);</p> <p>3) на стику компонентів аналіт. форми втрачався початковий голосний и і відбулося злиття та остаточна лексикалізація сполучення: <i>иму ходити</i> → <i>ходитьи</i> <i>иму</i> → <i>ходитьи (и)му</i>. Ці форми = одна з характерних морфологічних ознак СУМ.</p>	<p>=дієсприкметник мин. часу на <i>-лъ, -ло, -ла</i> + особові форми <i>буду</i>:</p> <p>1. <i>буду хвалилъ (-ла, -ла)</i></p> <p>2. <i>будеши (-шь) -"-"</i></p> <p>3. Ця форма виступала в підрядних реченнях і виражала відносний час, позначаючи майбутню дію, яка відбувалася раніше від іншої дії в майбутньому (=ф-ма <u>другого майбутнього</u>): <i>будеть ли сталь на разбои.</i></p> <p>В укр. грамотах 14-15 ст. зустрічається рідка: <i>кому будуть давали ...</i></p> <p>В СУМ не вживається, але в південно-західних говорах відома й тепер: <i>буду косив, будеш писала, будеш ся женив</i> і под.</p>

Теперішній час

однина	<p>1. д.-рус. –у,(-ю) ↔ укр. –у/-ю (<i>несу, сохну, знаю, хвалю</i>); в говірках: закарп. + лемк. –ам (<i>читам, співам</i>); півд.-сх. (<i>ходю, возю, носю, тремтю, мостю</i>)</p> <p>2. д.-рус. –ши (давніша), (-шь) → скорочення ненаголошеного .укр. и → ь → Ø. В укр. Рамотах 4-15 ст. зустр. рідко, засвідчені –шь + -шь. –шь – переважає = ствердіння шиплячого (<i>вернешъ, вчинишь</i>)</p> <p>3. д.-рус. –ть → в укр. пам-х 14–15 ст. –ть: <i>ходить, їсть</i>. Дієслова І дієвідміни → зовсім утратили закінчення –ть: <i>несе, сохне, знає</i></p> <p><u>Говори:</u> І. Півд.-сх. наріччя + подільські, гуцул. = Ø і в дієсл-х II дієвід.: <i>ходе, хвале, просе</i>. II. Полтавщина, Київщина + суміжні = форми без кінцевого –є: <i>зна, дума, співа, пита</i></p>
множина	<p>1. –мь (<i>несемь, знаІЄмь, хвлимь, дамь</i>) + –мы, –мо, –ме (<i>стоимы, чинимо, ІЄсме</i>).</p> <p>2. В укр. грам-х 14-15: –мо, –мь, 16-17: –мо; СУМ: –мо//–м: <i>несемо, знаємо</i></p> <p>3. –те ← * –te → СУМ: т перед е ствердів: <i>несете, сохнете, хвалите</i></p> <p>4. –уть + –ать → в найдавні. пам-ах: у 2-х варіантах –ть (в д.-рус. пам-ах: <i>несуть, хвалятъ</i>) + –ть (ст.-сл.: <i>несЯтъ, хвалАтъ</i>)</p> <p>В пам-х 14-17 ст. // обдві флексії з перевагою на –ть. СУМ –ть.</p> <p><u>Двоїна:</u> почала втрачатися ще в д.-рус. період: у мові укр. народності – окремі випадки в пам-х 14-17 ст. = писемна традиція.</p>

Класифікація дієслівних основ: всі дієслівні форми утв-ся від однієї з 2-х дієсл. основ:

1) від основи теп. часу; 2) основи інф-ва.

Від 1) → особ. ф-ми дійсного (теп.ч + простий майб. ч) і наказ способу, а також акт. + пас. дієприкм. теп. ч.

Від 2) → ф-ми аориста імперфкта, + акт. + пас. дієприкм. мин. ч, + інф. І супін.